

I-II 1661

ДУШАН С. КРИВОКАПИЊ

**СЕЋАЊА ИЗ НЕЖИДЕРСКОГ
ЛАГЕРА 1914 - 1918. ГОДИНЕ**

И

**БЕЛЕШКЕ СА ПРИСИЛНОГ РАДА
У ЛАГЕРИМА БОРА 1943. ГОДИНЕ**

МАТАРУШКА БАЊА, 1976.

УЧЕСТВАЊЕ У ПРИСИЛНОМ РАДУ

БЕЛЕШКЕ СА ПРИСИЛНОГ РАДА У ЛАГЕРИМА БОРА 1943. ГОДИНЕ

Учешће у присилном раду у Немачкој је било једна од најтежих ствари које су се догодиле Јеврејима у Немачкој током Другог светског рата. Јевреји су били присиљени да раде у фабрикама, на фармима и у другим местима где су им били потребни радови.

Према својим искуствима, Јевреји су били присиљени да раде у фабрикама, на фармима и у другим местима где су им били потребни радови. Радови су били врло тешки и дуго трајали, а Јевреји су били присиљени да раде у лошим условима. Многи Јевреји су умрли због преоптерећења и лоших услова рада.

Учешће у присилном раду је било једна од најтежих ствари које су се догодиле Јеврејима у Немачкој током Другог светског рата. Јевреји су били присиљени да раде у фабрикама, на фармима и у другим местима где су им били потребни радови. Радови су били врло тешки и дуго трајали, а Јевреји су били присиљени да раде у лошим условима. Многи Јевреји су умрли због преоптерећења и лоших услова рада.

Учешће у присилном раду је било једна од најтежих ствари које су се догодиле Јеврејима у Немачкој током Другог светског рата. Јевреји су били присиљени да раде у фабрикама, на фармима и у другим местима где су им били потребни радови. Радови су били врло тешки и дуго трајали, а Јевреји су били присиљени да раде у лошим условима. Многи Јевреји су умрли због преоптерећења и лоших услова рада.

УВОЂЕЊЕ ПРИСИЛНОГ РАДА

Уредбом Министарског савета, бр. 2324 од 14. децембра 1941. и наређењем немачке војне команде, уведен је обавезни рад. Према наредби управника Београда, бр. I/7357 од 23. септембра 1942. године, донетој по наређењу београдске Фелдкомандантуре 599, сви мушкарци од двадесет до четрдесет и две године старости морали су да се пријаве полицијским квартовима ради увођења у спискове обавезних, односно присилних радника. Пријављени обавезник добио је потврду са дванаест рубрика у које су по месецима уписивани датуми откулучених дана. Моја потврда, издата 10. октобра 1942. у Осмом полицијском кварту, добила је број 2060.

Присилни радници су били резервна радна снага којом је располагао *Arbeitsbereitschaft*, то јест Радна приправност. Кулучар је морао да ради најмање три дана месечно, и то искључиво за потребе немачких трупа. Радно време било је десеточасовно и плаћало се шест динара по часу. Кулучари су се хранили о свом трошку, својом храном, само су у немачкој кантини могли да добију пиво — осам динара кригла.

Кулучар је могао да нађе себи заменика, плаћајући га хиљаду динара дневно, што је у натуралној вредности износило килограм и по шећера, или шест килограма пшеничног брашна. То су у оно време били најбоље плаћени радници. Око њих су се вазда налазили продавци лепиња, погачица, кајмака, сира, крофни, дувана и ракије. Многи заменици, одржавајући везу са кварталским позиварима, унапред би дознавали адресе кулучара којима би, с обзиром на њихову професију, замена била потребна. То су већином били: пиљари, бифеџије, црноберзијанци, апотекари, адвокати и други ситуирани људи. Арбајтсберајтшафт је замену дозвољавао.

Позвани кулучари су се у пет часова скупљали код Старе централе у Цара Душана улици. Одатле су их партивође, иначе наши људи, одводили на радилишта и предавали их немачким

надзорницима који су их распоређивали на посао. Најчешће се кулучило у Пионирпарку на Дунаву, централном слагалишту инжењеријског материјала за потребе немачких трупа на Балкану и црноморском фронту. Ту сам кулучио 17, 18. и 19. јуна 1943. Нас две стотине људи утоваривали смо дрвену грађу, огромне балване дуге десет метара. Рад је био врло тежак, поготову трећег дана када је падала јака киша. Надзиравао нас је плацмајстер Шмелинг, неки сурови банатски Шваба, који нас је дозлабога притискао, не устручавајући се да летвом одалами сваког ко би се усудио да за време рада иоле предахне. Чак нисмо смели ни да пушимо.

Почетком 1943. године наређен је попис обвезника који ће по четири месеца радити у Србији на великим градилиштима Организације Тодт. Почев од марта па до краја августа сваког месеца је по један транспорт од 800 до 1000 људи из Београда упућиван у Бор, одакле су распоређивани на градилишта од Петровца на Млави до Бора.

Моје годиште дошло је на ред осмог јуна. Попис обвезника обавља се у згради Ватрогаске команде. Ту заседава и лекарска комисија, састављена од пет наших лекара, под председништвом општинског лекара Ђорђевића.

За неспособне се оглашавају: оболели од туберкулозе, или од чира на желуцу, или од срчаних сметњи, инвалиди без вида или хроми и сакати. Остала обољења или физичке недостатке, као на пример изгубљено око, или слаб вид, или равне табане, комисија не уважава. Званично се од обавезног рада ослобађају сва лица запошљена у немачким установама, предузећима и радионицама, а од службеника српског административног апарата само она лица која њихова установа предложи Фелдкомандантури као неопходна за несметано обављање текућих послова.

Оглашен за способног, добио сам двојезичну исправу Објава — *Ausweis*, којом доказујем да сам „пријављен у смислу наређења Општине града Београда каб. бр. 49/43 као обвезник службе рада под бр. К/41”. Дванаестог јула позван сам да примим решење, којим се, према наведеној Уредби Министарског савета и Фелдкоманде 599, упућујем на обавезни рад код фирме Бор. У решењу стоји:

„Трајање рада четири месеца. Висина плате по тарифи. Обезбеђена храна и стан код фирме по тарифи. Ступањем на овај рад заснива се радни однос између позваног и предузећа. Овим радом именовани се ослобађа од службе за обнову Србије.

Именовани се има јавити у згради Ватрогаске команде, II спрат, на дан 16. јула 1943. у седам часова пре подне ради одла-

ска на рад. Ово решење вреди као путна објава за бесплатни превоз. Неизвршење овога наређења казниће се затвором највише до годину дана. — По наредби председника Општине града Београда, шеф Војног одсека Драги АНТОНОВИЋ”.

Уз решење су приложена и ова упутства:

1. ЗНАЈТЕ: да радите на површинским земљаним радовима у Србији.
2. Рад траје четири месеца.
3. За свој рад добијате пуне наднице као накнаду.
4. Обезбеђена вам је исхрана, која се састоји од једног кг хлеба и куваног јела свакодневно, са месом два obroка дневно.
5. Станбене су прилике потпуно уређене. Сваки обвезник има свој кревет са сламарицом и ћебетом.
6. Санитетска служба је обезбеђена.
7. Ван рада забава, музика и спортске игре су оно чиме обвезници треба да се занимају.

УПАМТИ:

1. Да су сви обвезници подељени на групе и нека се свако за све обраћа своме вођи групе. Свака група има свог лекара.
2. Собом понети: два пара веша, четку за зубе, два пешкира, виљушку, кашику, нож и порцију за јело. Радне ципеле ћеш добити на дан поласка. Буди увек дружељубив и пажљив друг, предан, поштен и частан, па ћеш и на овоме послу одужити свој дуг Београду и Србији.
3. За све време рада и на радилишту и у Београду биће организован биро преко којег можеш одржавати везу са кућом и кућа са тобом. — ГРУПА VIII”.

Приликом доласка првих група присилних радника у Бор, овамо су с једном групом допутовали представници немачке и недићевске штампе којима је врховни руководилац свих теренских радова на подручју Бора, обербаулајтер Фердинанд Шмолка, одржао говор, који је објављен и у недићевском листу „Српски народ“ бр. 12, од 27. марта 1943. године. Шмолка је поред осталог рекао:

„Имаћете прилике да обиђете лагере, па ћете сами констатовати колико су ваше представе о Бору и радовима, који се на његовом подручју обављају, били погрешне. Уверићете се да је

исхрана обвезника добра и обилна, да имају пристојне постеле и ћебад. У мају прошле године рекао сам председнику Драг. Јовановићу да ће радници бити смештени под истим условима као и радници у Немачкој, и све је тако спроведено како сам рекао. О томе ћете се и сами уверити. Срби имају своју кујну, своју трпезарију, свој кревет и покриваче. Ниједан српски радник није дужан да чисти бараке и остале просторије. За то су запошљена нарочита женска лица. Бараке се редовно дезинфикују. Слама за пуњење сламарица мења се, спаљује и замењује новом. До сада смо у ту сврху утрошили двадесет и три вагона сламе за српске раднике. У свим тим баракама, пре него што су донете у Србију, спавали су немачки војници. Потпуно је разумљиво да ту не може бити луксуза, али он није ни потребан. Сваки српски радник може у једној таквој бараци, здравој и чистој, да спава, да пише и живи. Сав најпотребнији уређај стављен је српском раднику на располагање. Од сваког појединца зависи како ће се он снаћи. Ако се он сам постара да улепша своје пребивалиште, ја ћу свима у свему помоћи.

„Наш радни програм састоји се искључиво у радовима око изградње друмова и железнице. О раду у руднику нема ни говора. Српски радник је код нас запошљен на терену, а то значи на сунцу, на свежем и здравом ваздуху . . . Што се тиче исхране, наглашено је да је за сваког радника предвиђено дневно: 900 грама хлеба, 60 грама меса, 20 грама масти или уља, 200 грама купуса, 150 грама кромпира, 15 грама лука, а поред тога осам комада цигарета, а за доручак чај или кафа. Сви лагери налазе се у најлепшим пределима овог дела Србије. . . . Са радом смо отпочели пре шест месеци. У прво време није ишло лако. Бор је оцрњен и озлоглашен. Не знам и не видим зашто? . . . Молим вас да у вези с тиме проверите и уочите услове и прилике рада овде и у околини. Сада видите шта је Бор у ствари”.

Представници дириговане штампе, обишавши Борски рудник и његову околину, имали су „ . . . прилике да се на лицу места увере о тачности ових обавештења и да провере живот свих радника, упошљених на разноврсним пословима. . . . Сви они живе под врло сличним, али потпуно хигијенским условима. Храна им је обезбеђена а исто тако и све остале потребе. Сами радници махом су задовољни, а међу њима је чак и велики број интелектуалаца, који су се сами добровољно пријавили за рад”. — каже се у листу „Српски народ”.

Колико је у свему томе било праве истине, а колико објективне неистине, видеће се из даљих излагања.

ОД БЕОГРАДА ДО БОРА

Шеснаестог јула опростио сам се са својом супругом Катарином, остављајући је у сузама... Обучен у старо одело и до главе ошишан, упртио сам кофер у коме поред осталих ствари носим: килограм хлеба, кутију колача и двопека, комад сира, десет куваних јаја, пола кг пекмеза, килограм шећера и термос са пола литра јечмене кафе. Уз то сам додао топографске секције „Зајечар“ и „Петровац“ 1:100 000 и Емерсоново дело „Управљање животом“ да бих у часовима депресије, проучавањем околине, или читањем Емерсонових есеја, могао да ублажујем свој унутрашњи немир, иначе неизбежан у оваквим приликама.

У седам часова сви смо се нашли у дворишту Ватрогаске команде. Ту нас редом прозивају и деле по нумерисаним групама. Ја сам запао у VIII групу, што ме подсетило на Осму коњушницу у нежидерском лагеру.

У 8,30 часова стигао је председник Београдске општине Драгољуб Јовановић са својом пратњом. Музика свира поздравни марш. Један обвезник прихвата српски барјак, а двојица других транспаренте са натписима: „Ми радимо за мир и срећу Србије“ — „Наш рад је наш прилог миру и реду“.

Посматрајући тај робовски скуп, погнуте главе невољно слушам говор председника општине:

„Драги Београђани, знам да вам тешко пада растанак од својих, нарочито вама старијима. Али, ваш рад је императив данашњице. Ви радите за срећу наше мајке Србије. До виђења кроз четири месеца и срећан вам пут!“ — говор који у мени одјекује као посмртно слово.

Поздрављен аплаузом и громогласним „живео“, председник достојанствено отпоздравља машући руком, док музика свира завршни део марша.

Примили смо круте ципеле дрвеног ђона и храну за пут: пола кг сланине, пола кг пекмеза и килограм пшеничног хлеба. До Бора ће наш транспорт пратити општински чиновник Драги Петровић.

Поворка од осам стотина и шездесет људи, сврстаних у двојне редове, с музиком на челу иза које ступају барјактар и транспарентоноше, запутила се улицама Таковском, Кнеза Милоша и Немањином ка железничкој станици. Пролазници нас бучно поздрављају, машу рукама и многи иду уз нас, пратећи своје очеве и браћу, као да полазимо на мобилизацијско место.

Пред капијом теретне станице, одређеном за наш пролаз, кордон српских полицајаца одржава ред, држећи по страни све-

тину дошлу да испрати своје сроднике. Светина је ипак пробила кордон, измешала се с нама и преправила перон дванаестог колосека, где нас је чекао посебан воз, састављен од вагона треће класе.

Места у возу има довољно. Присилни путници су се разбашкарили, неки су већ отпочели коцкање, неки се прилично опили и, поводећи се по перону, без зазора испољавају своје негововање. Полицајци их равнодушно гледају, иако падају тешке речи упућене председнику града, човеку коме су јутрос клицали „живео“.

Међу светином изненада спазих своју супругу. Напустивши канцеларију, дошла је, ето, да се још једном поздравимо, још једном да засузи.

У 11,45 часова пероном су се разлили звуци „Марш на Дрину“... Воз је кренуо. Музика свира. Стојећи још на папучи вагона, пружих руку својој супрузи. Жена засузи, испраћајући свог животног сапутника на робовски рад. Из стотине и стотине грла изливају се поздрави: „Збогом“... „Срећан пут“!... „До виђења“! Музика свира док последњи вагон није измакао из станице.

У купеу смо нас осморица: фотограф Стева, кројач Милутин, столар Крста, учитељ Милан, судски чиновник Петар, два трговачка помоћника и ја. Ручали смо заједнички, одабравши најбоље од свега што се у нашем пртљагу нашло. Столар Крста изнео је три флаше пива, а ја колаче и термос вруће кафе. Судски чиновник Петар, који је још у нашем присуству добијену сланину и пекмез оставио својој супрузи и детету, једва је пристао да се придружи заједничком оброку.

Из воза посматрам Шумадију и Поморавље. Стока пасе по утринама и покошеним ливадама. Жетва је у јеку. Кукурузи су засвилали. Шљиве и кајсије добро су родиле. На свакој станици сељаци нам нуде фишке кајсија — шест воћкица тридесет динара, Дуж пруге нижу се бугарски бункери, између којих су распоређене земунице за цивилну стражу, која железничку пругу чува само ноћу. На станици у Лапову, где смо се задржали пола часа, бугарски стражар под шлемом и оружјем стоји за сточићем на коме је изложио кутије цигарета, нудећи без зазора своју робу као да је на вашару — 20 комада „арде“ осамдесет динара.

У Мезграји, камо смо стигли у двадесет часова, воз се два часа задржао пред затвореним сигналом код бугарског бункера, пропустајући за то време немачке војне возове, састављене од вагона разних земаља: Немачке, Румуније, Мађарске, Хрватске, Италије, Бугарске, Грчке и Србије. Бугарски војници, зашавши

у наш воз, нуде нам на продају цигарете и упаљаче. Један од њих вуче врећицу пиринча и одмерава га кутијом од конзерве — осамдесет динара мерица. Узео сам четири мерице да их првом приликом пошаљем кући.

Циком зоре стигли смо у Зајечар. Ту смо пребачени у теретне вагоне уског колосека упрљане говеђом балегом и кречном прашином. Путујемо стојећи да не бисмо упрљали одела. Од Метовнице надаље међу нас ускачу уз пут рударски радници са карбидним лампама и гуменим штемовима. Међусобно говоре влашки. Пажњу на нас не обраћају. Познато им је куда путујемо. Наш воз, прљав и рабатан, сасвим је у складу са бојом предела који је ономадне опустошен крупним градом. Свеколика летина је смлаћена. Дрвеће је огољено као да га је губар слистио. У атару Криве Реке стрче голе кукурузне стабљике као пободене притке.

КРАТКО ЗАДРЖАВАЊЕ У БОРУ

У Бор смо стигли 17. јула у пет часова по немачком, односно у четири часа по средњоевропском времену. Осванула је ведрина, али ваздух је млак и загушљив. По изукрштаним путевима са свих страна куљају радници с порцијама да приме доручак. У строгом поретку двојних редова вучемо се друмом са својим пртљагом као да смо упућени у изганство. И најзад узвик: „Стој!“

Пред главном зградом на којој се истицао крупан натпис:

*Organisation Todt
Einsatzgruppe Südost
Oberbauleitung Bor
Frontführung Ostrampe*

изразио нам је добродошлицу шеф општинског београдског Бироа за везу, Вујичић. Затим нас предао двојици припадника Организације Тодт, који су нас одвели у **целтбараку**. Та прихватна шатор — барака, дрвених дуварова и цирадног крова, дуга је 38, широка 8 м и висока 5 м. Одложивши пртљаг, извалисмо се по слами, набацаној с обе стране дуж дуварова. Један службеник Организације Тодт, иначе човек нашег народа, сасред бараке оглашава: „Пажња, пажња! Нико не сме да се одавде удаљује. Сви останите овде и чекајте прозив и регистрацију“.

У бараку су одједном навалили разни продавци и услужници. Крчме се: кувана јаја, режњеви саламе, кришке качкава-

ља, комади хлеба, коцке шећера, дуван, шибице, упаљачи, кремење, фитиљи, бензин и ракија. Нуде се услуге: „Куфере отварај, само две банке“, „пуним упаљаче, само пет динара“, „ударај блокеје и потковице, само пет и десет банки“. Док Циганче Јова, дечарак десетих година, налива чокање и збира новац, догле његов отац, мусави жгољавко са рњом на доњој усни, узвикује: „Народе, свашта купујем, ко има за продати ту је бата-Тоза из Јатаган-малу, Београђанин“.

Сунце је већ жестоко припекло. Температура у шаторској бараци попела се јамачно до 35 степени. Неки дремају испружени на слами, неки већ увелико хрчу. Једино се коцкари не одмарају. Невољно сам презалогоајио режњић сланине с кришком хлеба. Мој сапутник учитељ Ђокић почео је да се брије. Тада се присетих да се јутрос нисам умио. Пред бараком су умиваоници, али славине им једва цуре.

У десет часова су нас по групама постројили пред зградом Обербаулајтунга. Ту нам личне податке узимају и у три картона уносе десетак Срба, сталних службеника Организације Тодт. Држећи се надмено и строго званично, косе нас леденим погледом, као да су полицијски иследници. Нашавши добро ухлебије, савесно служе свог послодавца а нашег непријатеља.

За ручак смо уз порцију чорбастог пасуља добили 800 грама хлеба. Пошто ми је то следовање било довољно, остатак јучерашњег хлеба уступио сам једном раднику, који је, немајући дувана, свој хлеб трампио с једним Грком за паклицу цигарета.

После подне одведени смо на шишање, купање и дезинфекцију одела. Свлачимо се у једној прљавој одаји. Задржавамо само сатове, новац и кожане предмете. Двојица берберина раде иза паравана од дасака. Шишају нам сва маљава места. Неки покушавају да шишање избегну, али контрола је строга.

Воде, међутим, за купање нема. Пошто нам је то саопштио, руковалац купатила нас редом једног по једног уводи у купатилску просторију, где нам његов помоћник удара на груди некакав жиг с нејасним словима — ваљда као знак да смо се окупали. Ту смо, онако наги, одстојали пола часа, чекајући да нам се одело дезинфикује. Кад смо одевени изашли напоље, сви смо заударали на загоретину.

Приликом регистрације, многи су се јавили за поновни лекарски преглед, заказан у осамнаест часова, у бараци на којој пише:

Шеф тог VI одељења је др Борис Пиришков, руски емигрант који је студирао и дипломирао на Београдском универзитету. Сад носи униформу Организације Тодт и шеф је седморици српских лекара. Пиришков је човек тридесетих година, осредње висине, буцмаст, кочоперан, негован, добро ухрањен и по свему одаје утисак човека задовољног својим положајем. Његова ординација је савршено чиста. Чекаоница је, међутим, прљава и запуштена, патос на више места је иструлио, а клупе расклимане, што је, уосталом, потпуно у складу са спољним изгледом оних којима је намењена.

Међу педесетак пријављених за преглед има наочи здравих, кршних људи као од брега одваљених, а има их и мршавих, усуканих, с душом у носу. Један занемогao — од болесне жучи, рече — једва се држи издужен на клупи и повраћа по патосу. Нико се на њега не осврће. Немачка болничарка — швестер Елсе, како је Пиришков назива — окрете главу као да је наишла на лешину. Најзад му једна чистачица љутито кринесе кофу.

Лекарски преглед тече брзо. По шесторица одједном, скинути до појаса, са црвеним картонима улазе на претходни преглед код лекара Славка Пејића. Тај наш човек им на картоне отисне жиг *ärztlich untersucht*, — то јест лекарски прегледан и испише дијагнозу *Nichil*, што значи ништа. С таквим налазом упућују се др Пиришкову који, погледавши дијагнозу, на картон им отисне још један, коначан и беспризиван, печат: *Arbeitsfähig*, што значи **способан за рад**. Свега један једини из наших осам група — неки Слободан Рачић, заступник Државне класне лугтрије — оглашен је као *Arbeitsunfähig*, то јест **неспособан за рад**.

Док смо преглед чекали, жестоко смо се на сунцу пржили. Ни зеленила ни хлада нема овде. Све је овде огољено и загађено човековим утицајем. Смрад радничких латрина и задах карбола мешају се и прожимају са тешким мирисом топионичког дима, што из високог димњака непрестано куља заударујући на сумпор. Услед штетног дејства тог дима, земља је, у радијусу од неколико километара, постала јалова и биље је закржљало. Чак се ни пчеле у овој околини не могу да одрже. Природа је овде заиста ружна.

Вечеру нисмо добили. На спавање смо одведени у лагер *Dresden*, прљаву бараку, с електричним осветљењем и голим сламњачама. Ускочивши у један од средњих, другоспратних лежаја, нешто повечерах и најзад, сместивши кофер под главу, олабавих обућу и легах на спљескану сламњачу, на којој су досад

много преспавали не сетивши се, као год ни ја, да је икад претресу.

По бараци су се размилели Грци, нуде цигарете, пењу се и на последњи, најбоље осветљени спрат, где су заселе коцкарске групице, окружене кибицерима. Кад се у двадесет и један час осветљење у бараци угасило, тројица довитљивих Грка донеше карбидске лампе. Коцкари започеше лицитацију за закуп осветљења. Почетна цена од педесет динара попела се на триста динара по сату. Задовољни Грци умешали су се међу кибицере, очима гутају гомиле новчаница, чувајући добро своје умашћене торбе с паклицама цигарета, које ће вечерас крчмити по вишој цени.

После поноћи зајечала је сирена за узбуну. Чује се брујање авиона. Сви поскакасмо са лежаја, готови да бежимо. Тек одједном неко се са улаза огласи: „Пажња, пажња! Сви на своја места. Нико не сме излазити из барак“.

Припалих лулу и погледах сат — било је 1,30 часова. Чекајући престанак узбуне, нисам више могао да се успavam. Оживела су ми сећања на 6. април 1941. Силом ми се у мислима наметнула слика панике, која би настала у овој нашој кошници од неколико стотина људи, наслаганих један изнад другог. Ноћ. . . Глуво доба . . . Ни путеве ни околину не познајемо. Што се опасности од напада из ваздуха тиче, радници у Бору су препуштени на милост и немилост случају. Уосталом, немачки персонал не станује овде него у Брестовачкој Бањи. Иначе, око Борског рудника распоређено је неколико противавионских батерија за одбрану топионице, а не људи. Узбуна је престала у два часа и четрдесет минута.

Устали смо у пет часова и дали се у потрагу за водом. Једва сам уграбио пола чутуре воде, тек толико да протрљам очи. За доручак смо добили по кутлачу црне, бљутаве, незаслађене течности, коју овде називају кафом, мада је то у ствари јечам.

У десет часова, примивши аусвајсе, саопштен нам је радни распоред и час поласка. Мој аусвајс је *Nr 14003/b Diensstelle Feldpost Nr 45083*. Примајући аусвајс, сваки писмени радник морао је да потпише свој персонални картон, неписмени да отисне палац, а од свих без разлике узет је отисак кажипрста. Чему су им служили ови дактилоскопски подаци, то никако нисам могао да докучим. Нашим аусвајсима могли смо бесплатно путовати свим возовима, чак и војним немачким. Бугарски војници су нарочито респектовали те исправе.

Превоз наших група у одређене лагере почео је у подне. Седма и осма група кренуле су последње. У четрнаест часова

ускочио сам у камион, веома расположен што одлазим у други крај, крај где нећу страховати од авионских бомби и где ћу моћи да удишем чистији ваздух, далеко од оног димњака, на чијој се виткој облини истичу, исписана одозго надоле, четири огромна слова: *S F M B*, то јест *Société Française Mine Bor*.

Бор је био једно својеврсно гнездо, један посебан угао у окупираној Србији. Ту је било стециште сваковрсних типова. Ко је год хтео да избегне какву потерницу, у Бору је могао да нађе сигурно склониште, јер српска полиција није имала право да улази у радничке бараке ни да нас контролише. Свашта се у Бору могло да купи осим ватреног оружја. Ту се живело од рада и нерада, црне берзе и крађе, проституције и коцке.

Пре рата у Бору је радило две хиљаде радника, што на подземним, што на спољним радовима. Године 1943. ту их је било око шест хиљада. На подручју борског Обербаулајтунга радило је, што сталних, што присилних, 30.000 људи разних народности: Француза, Пољака, Чеха, Холанђана, мађарских Јевреја, Грка и Срба.

Мађарских Јевреја на присилном раду било је девет стотина. За њих је важио посебан режим. Имали су своје лекаре и засебну кујну, коју су сами финансирали. Ухрањени, чисти и пристojно одевени попут хонведа, личили су на војнике неке богате земље.

Грка је било око две хиљаде, и то више сталних но присилних радника. Храна им је била боља од наше. Али прљави поцепани и необријани, одавали су утисак правих просјака. Многи су ишли боси, јер би добивене ципеле-дрвењаке одмах уновчили. Вешти да ућаре пару где се год могло, трговали су свачим. Сваку цигарету пре продаје Грк добро протрља између дланова, те тако накупи дувана за себе ако је пушач; ако не пуши, савије га у фишечих и опет прода.

Пољака је на присилном раду било око осам стотина. Они су у сваком погледу одскакали од Грка и од нас Срба. Организација Готт дала им је добро одело, црну шајкачу, два пара рубља, дубоке кожне ципеле, руксак, торбу, порцију и чутуру. Лагер им је био чист и уредан као и они сами. Грке су с нечег симпатисали, а од нас Срба су главу окретали . . .

Обербаулајтунг делио се на *Frontführung Ostrampe* са седиштем у Бору и на *Frontführung Westrampe* са седиштем у Жа-

губици. Острампа је на своме сектору Бор — Црни врх имала у Бору ове лагере: *Dresden, Berlin и Judenlager*, а изван Бора: *Wien, München, Graz, Heidenau, Francken и Bayern*. Вестрампи је припадао сектор Црни врх — Петровац са овим лагерима: *Tirol, Vorarlberg, Innsbruck и Westfalen*. У Жагубици, Лазници, Тршкој Цркви, Рибару, Крепољину, Горњаку и Петровцу на Млави постојали су радилишта с мањим бројем радника смештеним по баракама, школама и приватним зградама.

У Бору се налазио *Straflager*, казнени лагер за бегунце са присилног рада и друге преступнике. Кажњеници са ознаком *S L*, исписаном масном бојом на капућу и ногавицама, употребљавани су за најтеже физичке радове. Казна им је трајала од 15 до 30 дана, и то време није им се рачунало у рок обавезног рада.

Униформисани персонал Обербаулајтунга и Острампе станао је у Брестовачкој Бањи. Ту су имали своју кујну, ресторан, бар и болницу ОТ Лазарет. У Бањи се налазио и биро француске фирме *Rella & Cie*, која је радове изводила на сектору лагера *Wien*.

На чиновничким пословима у дирекцији Борског рудника радило је четрдесет и шест Срба и двадесет и четири Немца. У самом Бору била је стационирана посада од једне чете руских власовљеваца.

ЛАГЕР ВЕСТФАЛЕН

У недељу, 18. јула у 17 часова стигли смо у овај лагер, бурно поздрављени од млађих обвезника, поцрнелих од сунца и зараслих у браде. Прихватио нас је лагерфирер са својим особљем и постројио пред бараком. После прозива, добили смо по једно половно ћебе и купоне за вечеру и доручак. Најзад смо ушли у полупразну бараку. Настаде јагма за места. Они спретнији одмах су се успентрали на трећи, најбољи спрат лежаја. Ни други није лош, али први, приземни је најгори. Мени западе баш први спрат у боксу „вила три силе”, а до мене се сместио фотограф Стева. Баракер звани Брада, иначе настојник неке београдске зграде, упознаје нас с „кућним“ редом: „Легање у девет, устајање у пет; мокрење око бараке је забрањено, а ракије и дувана можете у свако доба код мене купити”.

После вечере позвани смо опет у строј. Сваки је добио број исписан на дашчици формата 2,5x5,0 см, који ћемо пришити на груди. Мој број је 6397. Саопштен нам је распоред на градилишту, палири су нас увели у своје бележнице и упознали нас с радним временом. После одабирања неколицине квалификованих

радника, прешло се на избор тумача. Између петорице пријављених познавалаца немачког језика, лагерфирер је узео мене. Одређен сам за тумача и писара у једном бироу, а уз то ћу привремено обављати дужност лагерског тумача и картотекара.

Наш лагер се налази на потесу Биљевине, осам км североисточно од Жагубице, на надморској висини од 680 м. Ту су шест барака подигнутих поред самог друма Жагубица — Црни врх — Бор. Две највеће бараке су радничке и зову их „београдска” и „сељачка”. Оне су дуге 36 м, широке 8 м и високе 5 м, с малим прозорима подвученим под кров. Остале бараке су знатно мање. У једној су лагерска канцеларија, санитар и магацин постелне спреме. Друга служи за кујну, магацин хране и радничку трпезарију са четири стола и осам клупа, које су могле да приме четрдесетак људи; оброковали смо обично напољу или на своме лежају. У трећој бараци су бирои градилишта и станови техничког особља. Четврта барачица је купатило са десет тушева, али она не служи ничему, јер воде нема. Подаље од барака је покривена латрина с двадесетак места, готово увек заузетих.

Радничке бараке имају по три уздужна реда троспратних лежаја, подељених на тридесет и три бокса. У сваком боксу спава по дванаест људи, односно по четворица један изнад другог, а нас је у бараци укупно 396 душа. Висински размак између лежаја је 1,10 м. Постеља је проста: једно ћебе и хартијска сламњача, формата 1,75 x 0,75 м, с мало сламе, иначе претворене у плеву и у легло бува, легло у коме ћемо провести сто и две ноћи.

Најбољи су лежаји на трећем спрату близу прозора, поготову ако се бокс налази уз дирек који с два-три укуцана ексера служи као чивилук. Барака нам је без осветљења. Коцкарима су светлеле две њихове петролејске лампе. Појединци су се служили „кандилом”, наиме бочицом нафте са фитиљом од канапа, протнутим кроз запушач грлића. Немајући чепове од плуте, сами смо их правили од танког зовиног шиба, кроз чију се меку срчку фитиљ могао да протне. Крајем лета, кад су дани стали да краћају, од куће сам затражио туристички фењер. Нафту смо кришом узимали за осветљење и за пуњење упаљача.

Према картотечким подацима, у лагеру је било 796 присилних радника и двадесет чланова немачког персонала, од којих су само тројица имала пушке. Лагер није био ничим ограђен, нити је режим у њему био строг. Дисциплина је била сношљива. Присуство лагерфирера, доброћудног Ернста Штајнхофа, нисмо тако рећи ни осећали. Понашао се човечно. Кретање изван лагера није било ограничено, као ни слање писама. У Жагубицу смо ишли кад смо год хтели. Многи су ишли и у Београд. Краћа

одсутност из лагера се толерисала. Процент одсутних радника обично се кретао до пет од сто. Појединим обвезницима са села одобравало се до десет дана одсуства ради сређивања летине.

У лагеру није било свађе, ни теже крађе ни пијанчења, иако се у баракама пиће крчмило и цветала коцка. У оноликој гомили људи, различитих схватања и занимања, нико се није издвајао, нити се правио друкчијим, бољим или горим него што јесте. Мада су нам и српске и немачке новине биле доступне, у политичке дискусије нисмо се упуштали. О својој идеолошкој оријентацији се нико није изјашњавао. Сматрало се да међу нама има доушника и провокатора.

Дужност лагерског „санитета” обављао је присилни радник. Прво је то био неки болничар Церовац, потом један студент ветерине и најзад један студент медицине. „Санитет” је могао само да превиди озледу или да промени завој. За лекарску помоћ одлазили смо у Жагубицу, где се налазила амбуланта под управом др Милана Врањичана, припадника Организације Тодт, коме је био придодат београдски лекар Илић. Човек наше крви, др Врањичан се хумано односио према нашим радницима. Давао је лекове, поштеде и савете. Испрва је био овлашћен да одлучује о неспособности радника и многе је огласио за неспособне. Међутим, средином августа, то овлашћење му је одузето и пренето у искључиву надлежност др Пиришкова у Бору. Немци су у Пиришкова јамачно имали више поверења.

Смештај нам је био веома лош, кудикамо далеко од оних услова што је напричао Шмолка. Услед слабе вентилације, у бараци се стално осећала мемла. Ноћу ваздух, пун смрада од мемле, људских ветрова и испарења, заптива плућа, гуши као тешка каша, будући да је ту спавало 396 људи, а кубатура је износила око 3,5 м³ по човеку. Буве су се страховито множиле, а никаквих средстава за њихово уништавање нисмо имали. Узалуд смо орахово лишће стављали у недра и на лежаје. Буве нису од тога цркавале. Прљави смо и пуни бува. Ретко се ко брије. Воде нема довољно ни за пиће, а немоли за одржавање личне хигијене. Лагерска чесма, предвиђена за осам стотина људи, давала је 50 до 60 литара воде на час. Вода за кујнске потребе је камионским цистернама довлачена из Жагубице са врела Млаве. Најближи поток био је пола часа удаљен од лагера.

Храна није била онаква какву је Шмолка споменуо. Уместо 900 грама хлеба, 60 грама меса, 365 грама поврћа и 20 грама масти, ми смо дневно примали: 800 грама пшенично-кукурузног хлеба, пола литра јечмене „кафе“ за доручак, а за ручак и вечеру по литар овлаш зазејтињене чорбе с неколико режњева мр-

кве, празилука и љромпира, или са десетак зрна пасуља и љушчицама парадајза. Једино би се недељом у тој чорби нашао залог овчјег меса. Куриозитета ради наводим да смо у недељу 1. септембра добили кришчицу лубенице, а 14. октобра две зелене паприке као додатак уз ручак. Недељно смо, по монополској цени, добијали 20 цигарета, а не по осам дневно.

Енергетска вредност наше дневне хране није прелазила 2000 калорија, иако је наш физички рад захтевао 3500 калорија дневно. Храну смо плаћали петнаест динара дневно, или другим речима, за њу смо радили два и по часа. Другде смо ретко шта за јело могли да набавимо, мада смо се налазили у богатом сточарском крају. Жагубичка пијаца се била угасила. Једна једина кафана крчмила је само пиће. Од сељака се једва понешто могло да искамчи у замену за нафту, или за жуте женске мараме, иначе веома тражене у Хомољу. Неповерљиви Власи гледали су нас непријатељски и добро своја имања чували, наоружани лаким, бритким као жилет оштрим секирицама, насађеним на држалицу дугачку тачно 1,05 м, вешто се служећи њима баш као североамерички Индијанци својим томахавама. Ипак су поједини радници одлазили у крађу воћа, кукуруза и тикава.

На сектору нашег лагера радила су два предузећа. Бечка фирма *Tiefbauunternehmung Porr A. G.* градила је деоницу железничке пруге Жагубица — Црни врх; швајцарска фирма *Brown Boweri & Cie*, односно њена филијала из Франкфурта на Мајни, постављала је бетонске стубове за далековод високог напона Костолац — Бор.

Наше радно време било је од 6,00 до 12,00 и од 13,30 до 18,00 часова. Прости радник, арбајтер, плаћан је шест, а прворадник, форарбајтер, девет динара по часу. Кад се одбије сума за храну, раднику је остајало да прими 273 динара недељно. Наднице су исплаћиване сваке друге недеље. Радни режим био је сношљив. Палири, људи поодмаклих година, нису били лоше нарави, осим једног кога смо завли Квазимодо. Радили смо колико је ко хтео, према личном расположењу. Радне снаге, уосталом, било је превише, па се њоме није економисало. На пример, да би се избегло грађење једног железничког вијадукта, тридесет људи је шест месеци радило на засипању попречног профила једне дубоке долине. На рачун радне снаге штедео се материјал где се год то могло. Гвоздене конструкције су нарочито избегаване.

Изостанак са рада повлачио је само губитак зараде и следовања за тај дан, јер су се бонови за храну делили на градилишту. Замеништво се дозвољавало. Наш београдски другар Ђока Цига, који је у своме боксу држао „бифе“ и коцкарницу, имао је заменика, дечка од петнаест година, коме је плаћао шест хиљада

динара месечно и хранио га са казана. Дечак је на градилишту радио као водоноша.

У лагеру се трговало, трампљавало, увек понешто оглашавало за продају. Литар нафте ценио се 400 динара, пар кожних ђонова 1000, ципеле-дрвењаци 1000 до 1100, пар потковица за ципеле 120, литарска флаша 150, флашица за „кандило“ 100 до 150, чутура 200 до 300 динара; килограм резаног дувана 1500 до 1700, паклица цигарета српских, бугарских или шпанских 100 до 120, кремен за упаљач или кутија шибица 15 до 20, половина писаљке 15, коверат за писмо 5 а с хартијом 10, шпил половних карата 200 до 500, закупнина за лампу 50 динара на час, а српске новине 5 динара; следовање хлеба 70 до 80, бон за ручак или вечеру 15, коцка шећера 5 а килограм ситног 700, клип куваног кукуруза 15, чашица љуте ракије 20, литар вина 120 динара. Воће се крчмило на комад; шљива 2, ситна крушка 8, кришка осредње лубенице 80 до 100 динара. Недељом би, ако није киша, Ђока Цига испекао на ражњу дебелог хомољског овна, а од црева скувао кромпир-паприкаш у шерпи од десет литара. Килограм печења је 500, а добра порција паприкаша педесет динара.

Баракер „Брада“ је у лагеру зарадио 200 000 динара. Ни наш Ђока Цига није лоше прошао. У лагер је дошао у искрпљеном оделу и са 1500 динара у џепу. Још прве вечери је сав тај новац изгубио на коцки, па одмах продао своје дрвењаке и са 800 динара опет ушао у игру. Карта га је послужила. После неколико дана отворио је „бифе“ и најмио заменика за радилиште. Посао је кренуо. Ђоку су познавали сви возачи камиона од Бора до Петровца. За његове балоне пића и цакове лубеница вазда се нашло места. Из лагера се вратио у елегантном оделу и громби-капуту и са 280 000 динара, што зарађених трговањем, што добијених на коцки. — Мада је био страстан коцкар, Ђока није био шкрт ни бездушан. Фотографу Стеви и мени редовно је поклањао добар комад овнујског печења и литар вина. — Једног фебруарског дана 1945. године срили смо се на Славији. Дроњав и запуштен, згрчио се у танком мантилу. „Не питај ме, Душане, како сам... Америчко бомбардовање 18. маја прошле године уништило ми је до темеља кућу на Пашином Брду... Све ми је пропало“. Од других сам дознао да је то била истина.

Недељом, ослобођени рада, могли смо да се посветимо себи. Неки крпе своје дроњке, неки пишу писма, неки се шишају или брију. Неколицина се окупе око Ђокиног ражња, уживајући у мирису печења и држећи, натакнуту на врљике, по кришку хлеба подметнуту под ражањ, да им се натопи лојем што цури из претилог овна. После ручка растуримо се по шуми, или сиђе-

мо до потока да рубље оперемо и да се окупамо. У бараци остану само коцкарске дружине.

Једног кишног понедељка, 4. октобра, дошло нам је „Ацино смешно позориште“ из Београда — две глумице и тројица хумориста, међу којима је био новинар Мирко Срећковић, предратни сарадник листа „Време“. Забављали су нас неким неукусним скечевима, при чему су као реквизит употребљавали један гумени точак од дечијих колица. Та смејурија, одржана у радничкој трпезарији, није привукла ни тридесетак људи. Закупљени личним бригама, ништа нам није сметало што у лагеру није било забаве, игре и музике. Међу нама било је и музикалних људи, али никоме ни на ум није падало да на ропски рад понесе какав инструмент. Међусобно смо се шалили, причали вицеве и само би понеки уз чашицу ракије пустио глас за песму. Лагерски тумач и картотекар Миливој Босанац, професор по занимању, иначе избеглица из Хрватске, недељом би окупио по двадесетак људи и пред тим „аудиторијумом“ одржао предавање о првом српском устанку или о косовском боју.

О О О

До краја августа радио сам у бироу предузећа Пор као писар и тумач, подређен двојци углађених Бечлија — вишем инжењеру Вернеру Шпрингеру и вишем рачуновођи Хајнриху Калабу. Обојица су били према мени пажљиви, ословљавали ме са „хер Душан“, трудили се да ми живот у лагеру учине сношљивим. Увршћен у првораднике, хранио сам се заједно с њима у немачкој менажи, где је храна била добра. За доручак сам добијао три коцке шећера, 30 грама маргарина или 50 грама саламе и довољну количину „кафе“, која се на сто износила и о ручку и о вечери уместо воде. Кад се испразнио један лежај, преселио сам се у палирске станове, где сам добио гвоздени кревет и чисту сламњачу. У соби је свега нас тројица, чистоћа је примерна, те сам се отресао бува и лако одржавао личну хигијену.

У бироу нисам био преоптерећен послом и мноме се, рекох, коректно поступало. Али десеточасовни рад за столом ипак ми је психички тешко падао. Слободни простор више ми је одговарао. Шпрингера и Калаба сам замолио да на моје место ступи млади обвезник, студент Љубомир Грујић, а мене да упуте на градилиште. Нису ми жељу одбили. Отишао сам на радилиште „Баулос 2“, где се налазе ковачка радионица и магацин нафте и компресорског прибора. Ту сам издавао материјал, водио евиденцију о дневној потрошњи нафте и о томе достављао извештај би-

роу. Посао лак и, све у свему, није ми одузимао ни половину радног времена. У ковачници ћаскам с ковачем Драгољубом и браваром Милетом, па им понешто узгред и помогнем. Кад ми то досади, седнем за сточић и понешто бележим, или се повучем у хладовину и читам Емерсонове есеје, или најзад сиђем на поток да се окупам и понешто проперем. Често пресретнем камион-цистерну и одвезем се до Врела Млаве да обиђем Врело док се цистерна пуни. За планинарска путовања, своју највећу слабост, нисам био расположен иако сам имао прилике да пропутујем већи део Хомоља. Понекад бих се само попео на оближње брдо и, раширивши топографску карту, посматрао хомољске планине.

Наклоност једног влашког сељака, Пауна Крецула, придобио сам кантицом нафте. Паун ми сваког јутра у ковачницу доноси литар млека по цени од педесет динара, али новац ми увек тражи дан унапред. Нипошто није хтео да ми донесе килограм сира, јер се, вели, „каце сира не начињу пре Митровдана“, то јест 8. новембра, а данас је тек деветнаести дан септембра.

Ковачница се налазила близу друма с тешком узбрдицом уз коју су се камиони, идући ка Бору, врло тешко кретали, па чак и застајали. Чим спазимо да неки камион превози товари кромпира у расутом стању, бравар Миле би одмах истрчао на друм и враћао се бар с пола кофе кромпира. Тај плен бисмо обарили у ковачком шафољу и, присмачући га са сољу, усласт јели.

Готово сви септембарски дани били су ведри и необично топли. Поваздан на чистом планинском ваздуху, разголићен до појаса и у кратким туристичким панталонама, добио сам здраву бакарну боју. Апетит ми је добар, снага ми се повратила. Рубље ми је чисто, бува немам. Личну хигијену уредно одржавам, само се не бријем — пустио сам браду и бркове. Од куће ми често стижу писма, а јављају ми се и многи пријатељи. У бироу, после завршеног посла, разгледам немачке новине и илустроване листове. После вечере упалим фењер и, пушећи лулу, заседнем на разговор са фотографом Стевом Миљковићем и Мишом Стевановићем — Кенгуром, предратним новинаром „Политике“.

Осмог октобра почела је суснежица, а трећег дана после ње освануо је снег. Рад на „Баулосу 2“ обустављен је услед меког земљишта. Материјал из ковачнице превезен је у лагер. Ја сам пребачен на стеновито градилиште „Шлухт“, где се радило каменим набачајем. Радимо с прекидима по неповољном времену. Дува северац, а ми смо слабо одевени, прожима нас хладноћа и руке се мрзну држећи једва алатку. Мање радимо, више у бараци чамимо, не бројећи више дане него часове до истека обавезног рока. Али о нашем отпуштању се још ништа не говори. Наше

страховање с те стране достигло је врхунац када су се у лагеру зауставили камиони с малим војничким пењима, товарима директа и котурима бодљикаве жице. Начисто смо се побојали да ћемо овде презимити међу жицама.

Седамнаестог октобра почели смо да укопавамо диреке и да лагер ограђујемо жицом. Срећом, показало се да се то не ради за нас него за италијанске заробљенике, који ће овамо стићи 23. октобра. Коначно, 21. октобра, нас стотинак позвани смо да покупимо своје ствари и предамо њебад. Потрпали су нас у камионе и, уместо да кренемо својим кућама, како смо се поуздано надали, сви смо упућени на друга радилишта — Жагубицу, Лазницу, Рибаре и Крепољин.

У ЛАЗНИЦИ

Нас педесетак истог дана је стигло у Лазницу, повеће село, десет км северно од Жагубице, са око 600 кућа и 3600 становника, од којих су две трећине Власи. Ту смо затекли стотину мађарских Јевреја са десетином хонведа и бугарских војника. Усељени смо у приватну зграду, Јанкову кафану, претворену у

OT Lager Lasniza Baracke Nr 6

Локал је патосан. Кревети су исти као у Вестфалену. Прозори, блокирани креветима, не могу да се отварају. Ваздух је загушљив. Воде имамо довољно. Баш поред нашег станишта протиче река, а близу нам је и добра сеоска чесма здраве воде. Добро сам се сместио, уграбио највиши лежај у посебном боксу у углу зграде. Ни овде немамо осветљења, али то ми не смета пошто имам фењер и литар нафте, узете са „Баулоса 2”. Фуруна нам брекети до позне ноћи. Огрев прибављамо сами: одваљујемо летве са сеоских тараба, а при повратку са рада одсечемо граб или церић подаље од села. При том вазда поставимо своју стражу да нас осорни Власи не би изненадили.

Како јесењи дани постају све краћи, радно време нам је скраћено и промењено у једнократно, од 7,00 до 15,00 часова. На радилиште, удаљено добра пола часа, полазимо по мраку, и често под кишом. Ручак примамо око шеснаест часова, а вечеру у деветнаест. И даље радим код исте фирме. Инжењер Шпрингер наредио је палиру да ми одреди најлакши посао. Мој исписник Вукашин Гавриловић, земљорадник из Плужина код Сврљига, и ја, пропети на високим мердевинама, једном лаком алатком урав-

њујемо „бешунг“, то јест нагиб дубоког усека железничке трасе. Остали радници прокопавају усек и утоварују земљу у вагонете, које делом сами гурају, а делом их одвлачи мала дековиљска дизел-локомотива. На радилишту изјутра наложимо ватру од искрчених пањева. По неколицина на смену чуче око ватре грејући се и пушећи. Заседнем и ја да препечем хлеб и поједем ужину. Уз нас често заседне и палир.

Следовање хлеба нам је окрњено, сад примамо свега 600 грама дневно. Нисам баш сит. Немачко следовање више не примам, јер је њихова менажа у Жагубици. Храну докупљујем. Од бугарских војника купим таин за сто динара. Кафеџији Јанку плаћам кукурузно брашно 80 динара, кромпир 40, добар овчји сир „брмзу“ 400, а јаје 25 динара. Хонведи продају своје конзерве од килограма говедине — 500 динара. По тројица делимо једну, а две сам купио да однесем кући. И овде смо жељни воћа, иако га по кућама има на товаре, али се на продају не износи. Јанко ми објашњава да се мештани с те стране страшно боје бугарских војника; они су им одузимали корпе воћа и за свој рачун га продавали мађарским Јеврејима; Бугари су, као тобожње патроле, залазили и пљачкали по усамљеним салашима и отимали вуну. Јанко би нам понекад искрчмио понешто воћа: грожђе „јагуриду“ по 120 динара, чипаву дуњу „гутињу“ десет динара комад, а орахе у љусци 150 динара килограм. Многи смо зобали узреле трњине и глогиње. Да бих појачао исхрану, на фуруни сам кувао качамак, кромпир, шербет и компот од дуња. Од куће ништа нисам тражио осим пекмеца.

Десетог новембра освануо је снег, нападао за читав педаљ. Сви смо, нас четрдесет осам душа, тог дана прележали у нашој загушљивој кошници, величине 5,0 x 6,0 x 4,0 м, што значи два и по кубна метра ваздуха по особи. Од 11. до 19. новембра, по веома лошем времену, ограђивали смо лазничку школу дирецима од два метра и четрнаест редова бодљикаве жице. Ту ће се сместити италијански ратни заробљеници, да замене мађарске Јевреје који су јуче одавде упућени некуд другде.

Италијани су стигли 21. новембра. Има их сто двадесет људи. Чува их стража мађарских војника, њихових дојучерашњих савезника. Мештанима и бугарским војницима забрањено је да прилазе заробљеницима, нама није будући да нам је „послодавац“ исти. Чудно је изблиза гледати те људе иза жице. Личе на питоме животиње убачене у кавез. Једна заповест начинила их је савезницима Немачке и Мађарске, друга их је, ето, преобратила у немачке робове. Разоружани од Немаца у албанској вароши Берату, пешице су дотерани до воза у Охриду. Од Берата па све

до Бора добијали су хлеба таман толико да не умру. Изнурени глађу, тужно изгледају. Добро су одевени, али немају новаца. На продају нам нуде сатове, наливпера и прстење. Поједини наши радници, коцкари, траже ћебад и шаторска крила, али заробљеници неће то да продају. Извесно им је, јамачно, да се бездуванница ипак лакше подноси него зима. Чезну за дуваном као ми у Нежидеру за хлебом. Срдачно се радују и захваљују кад им између жице протуримо цигарету. Њихов тумач Гуидо Гуерини, по чину серђенте, наредник, иначе ресторатер из Ловере у Провинцији Бергамо, будзашто ми нуди своју златну бурму... Ко зна на чијој ће се руци обрети то његово брачно знамење, са урезаним словима Aneta. Схватам Гуидове муке, који је данима сисао празну лулу. И ја сам пушач луле. Шака поклоњеног му дувана обрадоваће га, као мене у Нежидеру она кутлача паприкаша из руке инфантеристе Петруса Ридлера.

Наше најтеже патње почеле су почетком новембра када смо примили вашљиву ћебад. Вашке су се у грејаној просторији страховито намножиле. Најезду те страшне војске нисмо могли ничим да сузбијемо. У лименом бурету кувамо рубље лужећи га пепелом, али ни то не помаже, јер их из лежаја и одеда не можемо да истребимо. На дезинсекцију и депедикулацију нико од надлежних није мислио. Биштемо се на сваком кораку. Запаћене с мноштвом гњида, налазим их у сваком шаву и рубу, па чак и под каишчићем ручног сата. Нити се више пресвлагачим, нити рубље перем. Вашке су мноме потпуно овладале. Привидно мирују док сам у покрету, али чим седнем или легнем, оне се покрену. Миле тако по телу ми три до четири часа док се сасвим не насисају крви. Најжешће нападају ноћу. Чешем се по свеколиком телу, преврћем се на лежају и стежући вилице шкргућем зубима. Тешко је убити поједину вашку кад их има на стотине и стотине. Помало су тврде и набубриле од крви, па стално кврцање ноктом постаје одвратно. Зато их више и не гњечим него их живе убацујем у флашицу од педесет грама, Очекујем да саме угину, јер немају ваздуха, али то не бива. Оне и даље гамижу у бочици, ваљајући се једна преко друге као узбуњени мравињак. Пих, ала је то гадна животиња, коју је неки радознали зоолог крстио звучним именом — *Pediculus vestimentī*.

Нижу се тешке новембарске ноћи, ноћи дуге четрнаест часова. Тешки мрки облаци притисли су Хомоље. Радилиште се претворило у каљугу. Обавезни рок нам је већ истекао и губимо наду у скори повратак дому. У нашем станишту пршти коцкање, праћено буком и псовкама одвратним дозлабога. Под истим кро-

вом обрели су се очеви и синови, два поколења различитог менталитета: једно из 1902. и 1903. друго из 1922. и 1923. године. Ми стари, лишени стремљења и напретка, били смо заиста потиштенни, проживљали ратне патње и бринули о својима на дому. Наши млади другари, међутим, о свему томе нису водили рачуна, као да нису били свесни стања у коме смо се сви налазили. Уместо духовитих шеретлука, којима би се и ми старији могли да орасположимо, они су се заносили коцкањем и којекаквим вулгарним, па чак и опасним „шалама“. У том је нарочито предњачио један млади црномањаста куждравко звани Хомољац. Његове псовке уз покер биле су нам доиста дозлогрдиле. Очеви су тражили тишину, а синови разбуктавали буку. Због тога је између нас било несугласица.

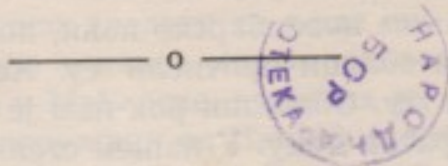
Нигде кутка смирења, нигде стопе, где би узнемирени живци могли да се опусте. Врпољим се на сламњачи. У недрима напипам вашке, крупне као пиринач. Не трпам их више у флашицу, него их гњечим по зиду, ишараном мрљицама крви, што су из мене посисале. Устајем и са себе скидам прљаву кошуљу, усмрдеху као обојак. У наступу потиштености западам у депресију. — И тако сваке ноћи... Чини ми се да ме, осим моје животне сапутнице, ништа више не везује за овај свет. Чудим се како свој мали живот још држим у рукама. Држим га, ето, мада он не припада мени...

Нас петнаесторица отпуштени смо из Лазнице 27. новембра. У жагубичком Фронтфирунгу исплатили су нам зараду, вратили кауцију за ћебад, одузели нам аусвајсе, дали отпуснице с наредбом да се у месту становања јавимо берзи рада и војној власти.

Сутрадан око подне стигли смо у Београд. Српска полиција на станичном излазу прегледа пртљаг, строго контролише путне исправе и на њих удара жиг: „Ушао у Београд 28. новембра 1943.“

У свој стан сам бануо изненада. Супруга ми се није надала и врисну од радости. Не прилази ми, рекох, пун сам вашака. Одмах сам ушао у купатило и сву одећу са себе стрпао у пећ — нека сагори.

Окупан и освежен, подадох се пријатном мирису чистог рубља.

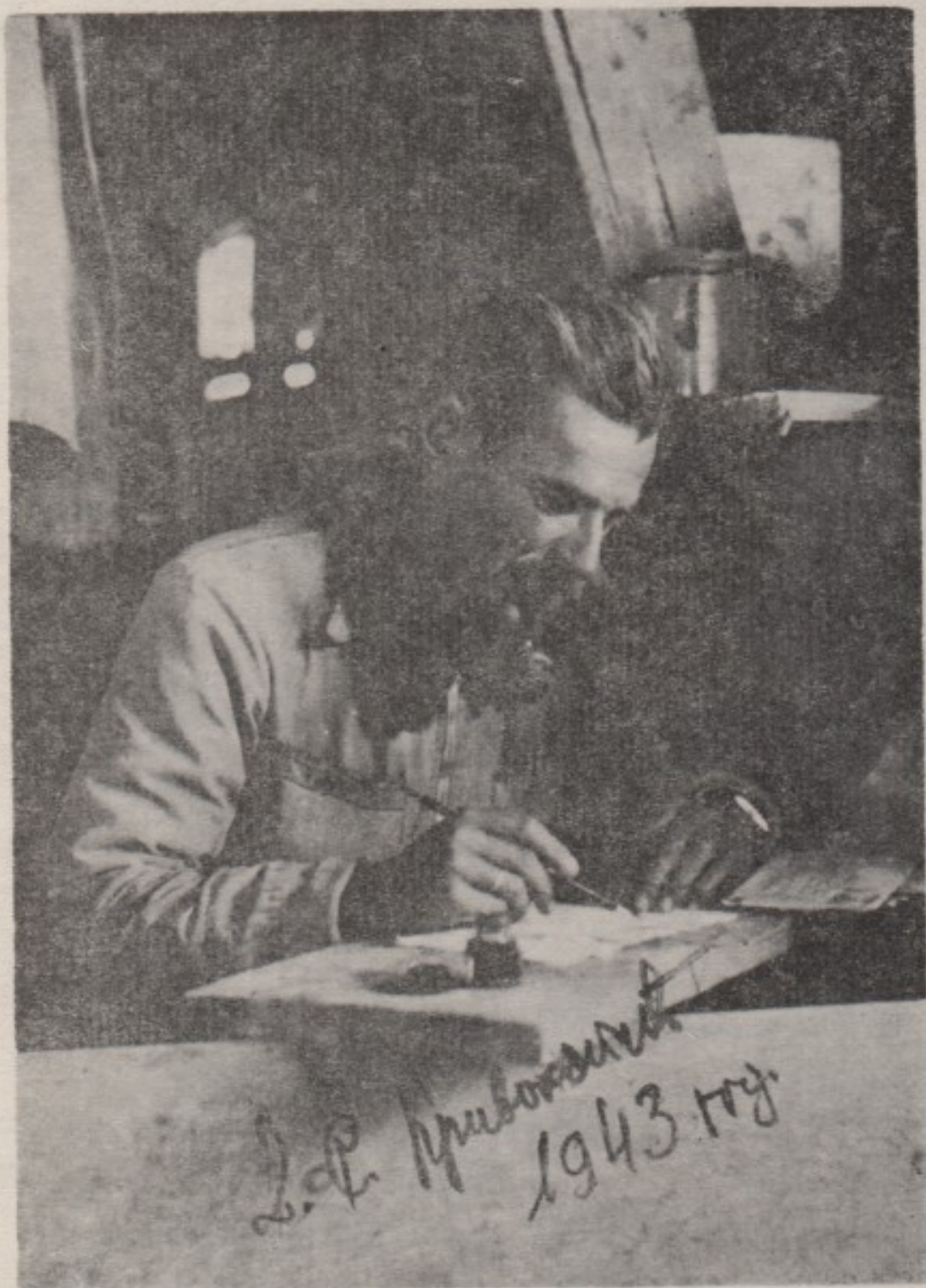

12. Присилни радници у лагеру Вестфалену.

13. Аутор у бараци лагера Вестфалена.

14. Присилни радници на раду у Лазници.

ОД ИСТОГ ИМЕНИ

САДРЖАЈ

	Страна
ПРЕДГОВОР — — — — —	5
СЕЋАЊА ИЗ НЕЖИДЕРСКОГ ЛАГЕРА 1914 — 1918. ГОД.	9
Протеривање црногорских држављана — — — — —	10
Између топова — — — — —	13
У которској тамници — — — — —	16
Од Зеленике до Босанског Брода — — — — —	21
Од Саве до Нежидера — — — — —	23
Нежидер — — — — —	27
У Осмој коњушници — — — — —	29
Стари лагер — — — — —	33
Исхрана — — — — —	35
Лагерски режим — — — — —	39
Повремене приредбе — — — — —	44
Лагерска школа — — — — —	47
Болница — — — — —	53
Гробље — — — — —	54
Сахрана моје мајке — — — — —	57
Повратак — — — — —	60
Речник мање познатих израза — — — — —	65
БЕЛЕШКЕ СА ПРИСИЛНОГ РАДА У ЛАГЕРИМА	
БОРА 1943. ГОД. — — — — —	77
Увођење присилног рада — — — — —	79
Од Београда до Бора — — — — —	83
Кратко задржавање у Бору — — — — —	85
Лагер Вестфален — — — — —	90
У Лазници — — — — —	97